

ХУМАНИЗМЪТ НА ХУДОЖНИКА И РЕВОЛЮЦИЯТА

ЗА ТВОРЧЕСТВОТО НА ЕМИЛИЯН СТАНЕВ СЛЕД 9. IX. 1944 г.

Дмитрий Ф. Марков

Големите художници-хуманисти стоят винаги близко до прогресивните идеи на своята епоха. В наше време мнозина от тях стигат до социализма. И стигат по свой път, чрез вътрешната логика на своето развитие; до постигането на революционната правда ги довежда хуманистическата сила на техния талант.

Емилиян Станев се изяви през 30-те години. Във всички негови произведения от онези години има размисъл за съдбата на човека. В тях личи не само художникът-анималист — тънкия познавач и изобразител на природата и животните. Тези произведения ни разказват за неравенството между хората, за вълчите закони на буржоазното общество. Те са пропити с дълбока тъга по прекрасното у човека. Но тогавашните социални възгледи и хуманизмът на писателя не са му позволявали да види реалната перспектива на историческото развитие, той можа да изрази само абстрактната си мечта за по-хубаво устройство на света.

По-късно Станев започна да вижда в революционните изменения на своята страна онези реални условия, които създават възможност за истинска еманципация на човешката личност. Писателят се намираше в спор — не умозрително-абстрактен, а дълбоко творчески — с различни модернистични концепции, изолиращи човека от обществото. Извършилата се идейно-художествена еволюция у него осезателно-конкретно дава отговори на големите проблеми на века — за истинските стимули на художествения прогрес, за хуманизма. Постепенното откриване на новия свят, развиващият се революционен мироглед на Станев значително раздвижват неговите художнически хоризонти, той вижда в революцията осъществяването на висши хуманистични идеали.

Повестта „Крадецът на праскови“ (1947) е свързана с мотиви от предишни разкази на Е. Станев и същевременно в нея се чуват вече нови ноти. Това е печална повест за гибелта на прекрасни човешки пориви. Действието е отнесено в далечни времена — края на Първата световна война. То се развива върху фона на удивително красивата южна природа, която сякаш подчертава уродливите отношения между хората.

Писателят рисува в началото отблъскващата фигура на коменданта на града, полковника, на когото дори не дава име. Тъп и жесток, „къс-оврат, с плътно прилепнали към черепа уши“, полковникът разбира дисциплината като сляпо и безпрекословно подчинение. Войниците и офицерите се вцепенявали в негово присъствие.

Полковникът сякаш умъртвява всичко около себе си. Неговата жена Елисавета — „същество от неземния и магьоснически свят на приказките“ — се чувства затворена, самотна. Като озарение на душата идва внезапно пламналата ѝ любов към сръбския военнопленник Иво. За съжаление духовният свят на героинята остава почти скрит — казано е, че тя е бивша учителка в града. Но душевната мъка на копнеещата по лично щастие младата жена е предадена с голямо възлнение. Сякаш изтъргвайки се от клетката на полковника, когото не обича („Той беше виновникът за пропиления ѝ живот, той беше я излъгал, беше я купил с офицерския си чин“), Елисавета се отнася състрадателно към нещастния военнопленник, оказва му помощ и може би за пръв път за себе си открива в очите му чистотата и доверчивото чувство на любовта. Изстрелът на ординареца прекъсва живота на Иво, свършва със себе си и Елисавета.

В тази трагична история има нещо много старо, вечно. Не е нова сама по себе си и вечната тъга по прекрасното. Новото идва от усещането на онези обществени промени, които са противопоставени на света на полковника. Композиционно повестта е построена като своеобразен разказ в разказ: нейното начало и край са изградени от размисли на разказвача, който ни запознава с чутата от местния учител история за една нещастна любов. И в тези размисли — обхващащи като в рамка повестта — е заключен голям смисъл. В началото разказвачът съобщава, че е дошел в родните си места, в които отдавна не е идвал, от 1918 г., от дванадесетгодишната си възраст. Описвайки пристигането си, той дава да се разбере, че това става вече в края на Втората световна война. Външната обстановка му напомня предишната, останала в паметта му от детството: той отново вижда немски офицери и гледайки сивозелената им униформа, си мисли: „Няма нищо по-тягостно от повторение на миналото.“ А в края на повестта той чува как „тежкия и заплашителен грохот на идващите от север самолетни ята тресеше стъклата на прозорците и ги караше да звънят. Там някъде, към Дунава, на румънския бряг се издигаха пожари, които правеха небето да руменее като при настъпваща зора.“

Размислите на разказвача предават атмосферата от навечерието на освобождението на страната от фашизма, гибелта на стария и раждането на новия свят в човешките отношения.

В неголямата повест „В тихата вечер“ (1948) за пръв път в творчеството на Емилиян Станев се появява образът на човека на революционното действие. Комунистът Антон Ахтаров е показан в един много напрегнат момент на духовно и нравствено изпитание. Той е задържан от полицията. Задачата на отряда остава неизпълнена. И това именно го кара да се терзае в мъчителни търсения на изход. С някаква аналитическа съсредоточеност, като че ли се стреми да открие и познае нещо ново, писателят ни води по сложния лабиринт на преживяванията и размишленията на героя, когото виждаме от различни страни — в неговите отношения към самия себе си и към хората.

Авторът пише за своя герой: „Неговият живот бе обречен на партията. Ако партията успееше в борбата и той останеше жив до края, щеше да живее. Ако партията загубеше битката, щеше да се бори, доколкото може, и да загине рано или късно в тая борба. От радостите на живота не бе усетил нищо, макар че навършваше двадесет и осем години и бе в разцвета на своята младост и сила. Нито веднъж не беше се отдавал на чувствени пориви, предпочиташе книгите пред момичетата, борбата пред удоволствията и делото пред всичко останало.“

Мотивът на сурово самоограничение, жертвоготовността, аскетическото откъсване от много радости на живота придава непълнота, известна едностранчивост на представите за истинския революционер, макар че тези черти се проявяваха твърде често в историята на революционното движение и то не само българското. Но предаността на идеята, чувството на революционерен дълг са разкрити потресающо силно. Ние сякаш потъваме в бурния поток на размислите на героя, вървим с него по кривулиците на психологическите ходове, вълнуваме се, със съчувствие следим съдбата му, желаем да се изтръгне от ареста и да отиде при своите другари.

Вътрешен стимул за развитието на характера на героя е революционното му отношение към света. Творческият метод на писателя се е придвижил чувствително напред: отвлечената мечта за по-добро устройство на обществото прераства в действена борба за ясно осъзнат социалистически идеал. Хуманизмът на Станев придобива по такъв начин ново качество. Сливането на героя с революционната среда, величието на идеала са предадени с огромна сила в края на повестта, в описанието на онзи момент, когато Антон Ахтаров тича, преследван от стражата и с цената на невероятни усилия се спасява от потерята; тежко ранен, той мисли в този момент единствено за другарите си по борба, неотделима частичка от която той чувства и себе си. Повествованието тук става възвишено-романтическо и тези стилни краски, подчертаващи подвига на героя, създават атмосфера на дълбока развълнуваност.

„В тихата вечер“ е произведение, което бележи нов етап в творческото развитие на Е. Станев. Това е безсъмнено произведение на социалистическия реализъм: революционното виждане на света, новият хуманистически идеал са станали решаващи фактори в творчеството на писателя. Произведението е построено еднопланово — в центъра му има един герой, дори един епизод от живота на героя. По жанр то стои по-близо, струва ми се, до новелата, отколкото до повестта (интересно е да се отбележи, че в първото отделно издание, излязло през февруари 1948 г., авторът го е нарекъл новела). По-нататък Станев върви към все по-многогранно обхващане на действителността, към широки социални обобщения.

В края на 40-те години у Емилиян Станев назрява идеята да напише крупно епическо произведение. Резултат на неговите творчески търсения и усилия е романът „Иван Кондарев“, на последната страница на който е отбелязано: 1 октомври 1950 г. — 5 май 1964 г.¹ Четиринадесетгодишният труд е увенчан с немалък успех — романът „Иван Кондарев“ е безспорно едно от най-значителните явления на съвременната българска литература.

Ще отбележим преди всичко, че писателят се е обърнал към твърде важни събития, свързани със Септемврийското въстание от 1923 година. Тези събития са играли огромна роля в националната съдба на страната. Те са били повратен пункт в нейната обществено-политическа история. Според думите на Георги Димитров, „Септемврийското въстание издълба такава дълбока кървава бразда между народните маси и фашистката буржоазия, която с нищо вече не можеше да бъде запълнена. През целия последвал период фашизмът никога не успя да укрепи своите позиции и да си създаде широка социална база.“¹

Трябва да подчертаем още и това, че Септемврийското въстание от 1923 година в България беше първото антифашистко въстание в света.

¹ Г. Димитров, Избрани произведения, т. 2, стр. 394—5.

В огъня на боевете още тогава започна да се формира единният народен фронт на борбата против фашизма. Известно е какво голямо значение придоби тази борба в много страни малко по-късно, особено през 30-те години. Събитията в България станаха по такъв начин важно звено в световната история.

За септемврийските събития от началото на 20-те години българските писатели са написали много произведения в най-различни жанрове. Ако речем дори само да ги изброим, би ни било нужно немалко място. Тук няма да правя нито преглед на тези произведения, нито съпоставителна характеристика — това е специална голяма тема. Ще отбележа само едно обстоятелство: романът на Е. Станев е завършен през 60-те години. И естествено той носи в себе си чертите на тези години — новите интелектуално-нравствени и естетически проблеми на нашата епоха определят в много отношения неговото своеобразие, характерната за него широта на философските обобщения.

Романът въвежда читателя в обществения живот в България през началото на 20-те години. Обстановката, създадена в страната след Първата световна война, е била много сложна и напрегната. Под ударите на бързо развиващото се революционно движение буржоазията е била принудена да отстъпи. На власт идва Земеделският съюз. Но комунистите и земеделците са действували тогава разединено, нещо повече дори — между тях съществувала атмосфера на взаимно недоверие. Издебвайки, както се дебне плячка, удобен момент за задълбочаване на тази трагическа грешка и за изострянето на раздорите между двете главни революционни сили, буржоазията по това време е готвела таен заговор против тях. Тя успява да свали правителството на Стамболийски и през юни 1923 г. бива извършен фашистки преврат. Управляващата клика започва кървав терор и против земеделците, и против комунистите — те вече разбират трагедията на разединението си. През септември 1923 г. избухва всенародно антифашистко въстание. В кърви, в мъки, плащайки за неотдашните си грешки с неизброими жертви, демократическите сили в страната вървят към обединение и все повече осъзнават това като исторически неотменна жизнена необходимост.

С всичко това е свързана проблематиката на романа „Ивсн Кондарев“ — в центъра на неговото повествование стоят не частно-битови, а класови конфликти в момент на тяхното необикновено изостряне.

Лагерът на реакцията — това е семейство Джупунови, представител на освиrepелите военни кръгове е ротмистър Балчев, фашисткия идеолог Христатиев и др. Живо, с напрегната динамичност писателят рисува картината на тайната подготовка и провеждането на фашисткия преврат, бандитските действия на наказателните команди, разправящи се зверски с населението. И макар че този лагер тържествува поради външната си победа, той далеч не се проявява като съдбоносна всевластна сила. С цялата атмосфера на романа се подчертава неговата историческа обреченост.

На другия полюс са въстаниците — комунистите Кондарев, Янков и др. Ярко са нарисувани картините на въстанието. Писателят се стреми да възпроизведе цялата сложност на движението, в което се преодолява сектантството и постепенно се изработва ленинската стратегия и тактика. В процеса на борбата се закаляват, израстват хора от народа (забележителни са например образите на такива въстаници като Саната, Радковски). Въстанието бива потушено. Но дори гибелта на многото участници в него е героична, вярата остава несломима. Тежко раненият учител Нишков

плюе в лицето на ротмистър Балчев, арестуваните селяни са готови да умрат под куршумите на насочените срещу тях картечници. „Боят не помага, и смъртта не помага“ — се изтръгва от устата на ротмистър Балчев, а в разговор с Христатиев той с някаква вътрешна безпомощност признава: „Лошото е, че почнах да не вярвам в тоя народ. Не можем го стресна с никакви мерки и тям подобни. Няма да помогне май нищо.“

„Иван Кондарев“ е многопланов роман. В него се кръстосват много сюжетни линии, изобразени са съдбите на много представители от различни обществени слоеве. Ще се спрем само на основните образи.

Поразяват с яркостта на индивидуалния си облик Манол и Костадин Джупунови. Те са разкрити предимно в семейно-битова обстановка. Но ние ги виждаме въвлечени и в потока на политическия живот. Всичко у тях се запомня — от външния им вид до най-тънките движения на тяхната психология.

Манол е груб и жесток собственик. Червеят на алчността го е опустошил, обезчовечил. Цялата стихия на вътрешните му подбуди са тъмните сделки. Такава е историята с покупката на мелницата; той сее раздори в семейството заради делбата на имуществото; преследва сестра си Райна, за да задигне парите ѝ; взима подкуп от арестуваните селяни. Той обаче не е затворен в себе си собственик, а активен защитник на своята класа. Той знае цената на политиката, участва в замислите на реакционните кръгове.

Костадин в много отношения е противопоставен на брат си Манол. Когато се публикуваха първите части на романа, някои критици бяха склонни да го смятат дори за положителен герой. Той наистина привлича със своята простота, трудолюбие, честност и искреност на чувството, с чистата си и дълбока любов към родната природа. Ние в много отношения му симпатизираме, преживяваме заедно с него.

Но след излизането на пълния текст на романа всички видяха, че в характеристиката на Костадин Джупунов се оформят такива черти, които здраво го свързват с неговата класа, със средата на Манол. При това той запазва в същата степен, както и преди, всичките си положителни качества. Образът навлиза в дълбочината на своето развитие и поради това не се поддава на никакви еднолинейни измерения. За него се водят спорове.

Всички са единодушни по това, че Костадин е човек с патриархален мироглед, в неговите постъпки се отразява далечното минало, а това през 20-те години на нашия век е чист анахронизъм. Очевидно, изхождайки от това, критиците понякога пишат, че Костадин е най-традиционният образ в романа, роден на утъпкан от предишната белетристика път. Външно това е така. Но истинското и по-пълно съдържание на образа е свързано, според мен, с конкретно-историческата ситуация, в която той се проявява. Наред с патриархалността в него се появяват и нови черти. Нито една черта отделно не може да изчерпа образа изцяло, както собствено и механическият сбор от всичките черти. Само в резултат на тяхното съблъскване като че ли неочаквано се ражда силният новаторски ефект.

Костадин Джупунов ни е симпатичен със своите искрени човешки чувства. Земята и трудът са неговата стихия. Душата му си отпочива в общуване с природата. Нека си припомним забележително описаната сцена на лова, на който той тръгва заедно със своята годеница Христина. В този момент Костадин се разкрива с дълбоко естетическото си чувство в съзерцаването на Балкана, с чистотата и вътрешната сила на своето душевно възмущение. Той сякаш се преобразява от величествената панорама

на планините. Христина „остана поразена от израза на лицето му. То беше строго, изпънато като маска, но цялото заобиколено със сияние. Никога досега не беше се докосвала до душата му с такава осезаемост.“

И, естествено, този човек се чувства самотен в своето семейство. Навиците на Манол му са чужди, той е неспособен на неговите машинации, отвращава се от тях, протестира и непрекъснато привлича симпатиите на читателите. Нов този протест няма изход за самия него, защото той се опира на идеал, обърнат към миналото. Дори Райна стои над своя брат, защото към Кондарев я привличат не само личните ѝ чувства, но и силата на неговите идеи, макар че в много отношения тя ѝ е непонятна. С Костадин не става нищо подобно. И затова няма никакви предпоставки неговият бунт да прерасне в конфликт със своята класа. Емилиян Станев остава верен на логиката на развитието на характера: в момента на изострянето на борбата Костадин се оказва на страната на Манол и Христакиев, срещу въстаниците.

И все пак, той не се слива с тази среда, продължава да изпитва чувство на отчужденост от нея. „Колкото повече мислеше за отношенията си с хората от своята среда и за общите си интереси с тях, толкова повече пред ума му се изстъпваха цяла грамада сложни въпроси, а представата за това общество, в което царяха непочтеност, насилие и алчност, го отвращаваше и го убеждаваше, че неговото място не е там и че сегашното му нещастие и раздорите с Христина и с Манол се дължат на него.“ „Но къде съм и къде трябва да бъда?“ — възкликна в себе си Костадин, сепнат от своето заключение и безпомощен да намери изход.“

Според мен, Васил Колевски вярно пише за личната трагедия на героя като за присъда над онзи свят, чиято рожба и жертва е Костадин.¹ Но, мисля, че трябва по-широко да се говори за значението на образа — то произтича, както вече се подчерта, не от отделни негови черти, а от тяхната връзка, от тяхното съотношение със заобикалящата среда, в това число и с чертите на положителните герои.

С образа на Костадин Джупунов безсъмнение е свързана проблемата за общочовешкото и класовото, за доброто и злото — проблемата за хуманизма. Художественото изследване търси отговор на въпросите: къде: при какви условия е възможна пълна проява на истински човешкото?

За Костадин доброто — това е тихия залив на патриархалната идиллия. Той е против всички „които се опитват да рушат реда и спокойствието на хубавия живот, останал от бащи и деди“. Този „ред“ предполага обаче той, Костадин, да бъде господар, а Янаки — покорен ратай, който всеки може да подкара като кон. И може би само в последните мигове на живота си, когато разяреният ратай Лазо, отмъщавайки за всички обиди, го убива, той смътно се замисля за човешките права и на другите. Следователно света, такъв, какъвто си го представя Костадин, е далеч от съвършенство.

Светът на Манол жестоко потъпква в калта и последните останки от патриархално-хуманистическите светини, които са скъпи на Костадин, отличаващ се в семейството с несъобразност на постъпките си. „Но къде съм и къде трябва да бъда?“ — това е не само въпрос, колкото вик на безпомощност. Консервативният Костадин Джупунов е неспособен да му отговори. Но от него е достатъчен и този вик. За пътищата към истинския хуманизъм писателят ще каже своята дума при изобразяването на другия лагер, на хората, които вървят към революцията, към народа.

¹ Сп. Септември, бр. 5, 1965, стр. 145.

Проблемите за доброто и злото, за хуманизма и антихуманизма, изобщо нравствените проблеми на века, връзката им с политическата борба са пределно остро разкрити в два образа — на Кондарев и Христатиев. Те са образи-антиподи, противопоставени един на друг не еднолинейно, а в тяхното сложно движение. Авторът постоянно сблъсква тези две лица, стремейки се да покаже историческата съдба на двете класови позиции, двата различни светогледа. Много страници в романа са написани като диалог-спор, като остра полемика. Това именно в голяма степен създава интелектуално-философската атмосфера на романа.

Съдебният следовател Александър Христатиев е духовен глава на реакционните сили в град К., техен идеолог. Жестокостта у него се съчетава с външно изискани маниери. Христатиев, според думите на автора, „дълбоко в душата си изпитваше нужда от духовен живот. Беше музикален, въобразяваше си, че е естет. . .“ Той свири отлично на виолончело. И същевременно същият Христатиев, след като става прокурор на града, фактически ръководи кървавата разпра с въстаналите. Естетизмът на Христатиев издава морала на садиста, същевременно това е и маскара му за благоприличие; накрая това е и средство за самоутешение, илюзорно изолиране от страшния грохот на събитията, потискащи, помрачаващи душата му.

Той се смята за изключителна личност, един от представителите на свръхчовека, на който се полага да владее и управлява света. В неговата мечта за „нова държава“ се разкриват съкровени замисли на свършен фашист: „Тая държава трябва да бъде авторитарна, с тотална власт, държава, управлявана от група избраници, които могат да се налагат и да ръководят с уверена и здрава ръка. Те не трябва да изпускат нищо пред очите си. Те трябва да крият някои страшни истини и да държат всички в покорство и слепота. . .“

Христатиев е обхванат от злобно чувство към народа. „Да би могъл с един удар да смаже тая сган! Боеше се от нея, боеше се. . .“

А в това време другият герой на романа — Иван Кондарев — намира човешкото щастие в сближаването с народа. Честен, остро чувствуваш социалната несправедливост, Кондарев отрано започва да търси пътища за изменение на обществения ред. Обаче до революционна зрялост той стига не изведнъж. В неговия дневник от периода на Първата световна война са отбелязани редица заблуждения. Отначало Кондарев е във властта на индивидуалистични възгледи. В размишленията му дори има нещо близко до нищезанските идеи за силната личност и тълпата. Лъжливи представи заличават границата между доброто и злото. На едно място в дневника четем: „едно и също нещо са доброто и злото и всяко историческо движение напред е река от кръв и сълзи“. В разпаленото въображение на младия Кондарев борбата е грубо насилие, лишено от всякакви нравствени основи („Човек трябва да се откаже завинаги от каквото и да било обожаване на собствените си закони и нравствени норми, за да разбере, че е свободен, колкото и да е страшна тая свобода“). Той признава силата на народните маси, но се отнася с недоверие към тях: те са само лост към постигането на великата цел, в името на която могли да се погазят всички морални и хуманистични начала („Важното е височината на целта. Няма престъпление, щом целта е висока и в исторически мащаби грандиозна. Не същността на деянието, а същността на идеята. Смешно, много смешно ми звучи всяка проповед за хуманизъм“).

Четейки дневника на младия Кондарев, Христатиев е поразен от близостта на изразените там идеи с неговите собствени. Но ако за Христатиев тези идеи са негово настояще, то за Кондарев това е изминат етап на заблуждения, които той е преодолял. Кондарев гневно подхвърля в лицето на Христатиев: „Винаги, когато съм мислил за вас или съм ви срещал, обхващало ме е гнус, виждал съм у вас нещо мое, лично, отминало като болест, нещо мъчително глупаво и долно. Вие сте шут, от най-глупавите. Аз съм човек, вие никога не ще бъдете човек, а маймуна. Аз отдавна съм ви надживял. Престанете да си въобразявате, че ме познавате.“

Кондарев намира път за сливане с народа, в процеса на борбата се изгражда и закалява характерът на революционера. Именно в тази вътрешна динамика на образа аз виждам главното му съдържание. А някои съвременни критици обръщат малко внимание на тези черти в развитието на Кондаревия характер.

В интересната и съдържателна статия на Тончо Жечев за Емилиян Станев в характеристиката на Кондарев е подчертан периодът на юношеските му търсения: подробно се разглеждат постулатите на неговия дневник, правят се различни паралели и само, така да се каже констативно, сред маса други разсъждения е казано, че в сближението на Кондарев с народа „авторът стои близо до магическата формула на търсената от него нова прозаическа сплав“.¹ Без да спорим за израза „стои близо“ (по-вярно е да се каже: намира!), ще подчертаем, че в статията на Т. Жечев акцентите са явно изместени и то не в полза на обективното съдържание на образа.

Критикът В. Колевски решително смята, че образът на Иван Кондарев е неудачен.² С тази обща оценка смятам, че не можем да се съгласим, макар че много забележки по адрес на Е. Станев изглеждат обосновани.

Има според мен известна непоследователност в позицията на автора, който очевидно не до край е овладял духовния мир на своя герой, не е постигнал естетическа цялост в неговата обрисовка.

От една страна, Кондарев е даден в процеса на преодоляване на заблужденията си и търсене на верния път. Той е комунист. За него не съществува въпросът — за или против революцията. Неговата обща позиция е ясна — той е за революционно преустройство на света. Размислите и разногласията на Кондарев с другите участници в движението са свързани с въпроса за пътищата към революцията. Той вижда грешки в ръководството на движението. Наред с това той честно анализира и своите собствени възгледи и намира, че и сам той още не разбира много неща. И именно този процес на освобождение от погрешни представи и все по-дълбоко постигане на революционната истина обективно се издига в образа на Кондарев на пръв план. Не случайно определящ патос в развитието на героя в последната, четвърта част на романа е радостното чувство за сливането му с революционната борба на народа.

От друга страна, в характера на Кондарев има черти, и съдейки по тях можем да помислим, че Е. Станев от самото начало се стреми да изобрази комунист-ленинец, дълбоко разбиращ хода на историческите събития не само след фашисткия преврат на 9 юни 1923 г., но дори и дълго преди него. Тук на автора му е изменило чувството за историзъм. Защото наистина трагическите грешки се изживяват в огъня на борбата, при това от самите тесняци — непосредствените участници в борбата. Пък и сам Кондарев

¹ Тончо Жечев, Съвременни образи и идеи. С. 1964, стр. 236.

² Сп. Септември, кн. 5 1965, стр. 147 и сл.

изминава в много отношения тези изпитания. Наблюдателният и любознателен селски учител е могъл, разбира се, да види сектантските грешки у редица обществени дейци и дори да се обяви против тях. Но той може да ги види и разбере върху опита на революционното движение, а не да търси в последното само илюстрация на своите идеално правилни позиции; още повече, че в цялата първа половина на романа той стои настрана от основния развой на събитията; и специално поради това, че самият той носи в себе си немалък товар от заблуждения.

Характерно е при това как произволното излизане извън историческите рамки и нарушаването на вътрешната логика в развитието на образа си откъщават на писателя: там, където Кондарев се извисява неестествено над своята среда, образът му се конструира умозрително, книжно, по пътя на досадно дълги, отекващи философствувания.

В читателското възприемане взима връх, струва ми се, онази линия на обективно повествование, която води към извода, че Кондарев става истински революционер-ленинец всъщност само в резултат на целия изминат от него път. И положителният заряд на образа се състои в демонстрирането на това — как в условията на нарастването на революционното движение се изгражда характерът на революционера и достига до най-висши прояви на духа. С това именно привлича и вълнува съдбата на Кондарев.

Някои критици подчертават, че Кондарев е книжен и умозрителен образ. Това според мен е вярно само отчасти, но то не определя образа изцяло. Разбира се, по наситеност с битови черти той отстъпва на Джулинов. Но Кондарев е характер от друг, интелектуален план и той естествено често се проявява в присъщата му сфера на спорове и размишления. Същевременно ние виждаме Кондарев и в личния му живот — драматичен, нещастен. Той тежко изживява несподелената си любов към Христина. Случайните срещи с Костадин и дори любовта на Райна усилват душевната му мъка, защото всеки път му напомнят за несбъднатите му желания. И може би, като реакция на това е интимната му връзка с Дуся, сестрата на Корфонов.

В третата и четвърта част на романа Кондарев е обрисован все по-живо и по-ярко. Ние го виждаме непрекъснато в общение с хората, в непосредствено действие. Той е в центъра на революционните събития, активно участва в тях. Но той не е обикновен участник, а се стреми да проникне в смисъла на събитията. Неговият образ се разкрива в широк план на философски обобщения.

Все по-голямото опознаване на народа, осъзнаването на близостта с него — е дълбоко вълнуващ процес в духовното и нравствено извисяване на Кондарев. Не може да се забрави например описанието на онзи момент, когато Кондарев, в самото навечерие на въстанието тръгва, за да се свърже с четата на Ванчовски. Той върви в топлата септемврийска нощ и внезапно бива потресен от величавия изглед на Балкана, разпрострял се по целия хоризонт като живо същество. Естествено и просто възниква поетическата асоциация: „могъщият ритъм на планината предизвика в него мъчително смътна представа за самия народ, която не можеше да обхване с ума си“. Мисълта за величието на народа, за близостта с него поражда буен прилив на чувства. Повествованието се приближава до народния епос, прераства в лирическа патетика, писателят преминава дори в ритмична проза: „Кой ходеше в късната нощна доба? Един от синовете

на тоя народ, негов трагичен син, частица от неговото наранено от векове сърце, от неговата измъчена, неспокойна душа. . .“

След като убива кмета, който се опитва да го арестува, Кондарев се оказва в къщата на селянина Радковски, където случайно чува песента за смелия юнак, който се е пожертвувал заради детето си. И отново е душевно потресен: в песента ясно и просто му се разкрива хуманистическият смисъл на борбата, което преди той дълго време не е разбирал.

Има нещо толстовско в това подслушване на правдата и мъдростта на народа, способстващи за душевното изцеление и усъвършенстване на хората от интелигенцията. Емилиян Станев е близък до Толстой в обрисването на отношенията между личност и народ. Но той дава да се почувствува историческият интервал, дълбоките промени в селската психология, изобщо в народното съзнание, издигащо се до възприемане идеалите на революцията. Кондарев чува веднъж и пълното с отчаяние, с безперспективност, почти каратаевското: „Сам си господ над нази, черната земя под нази“. Обаче това звучи сега като замиращо ехо от робска напласеност. Сега времената са други. На Кондарев дори му се струва, че думите на селянина: „... това е външно, а дълбоко в душата си е жаден за справедливост и уважение и не мисли тъй. . .“ не са безоснователни.

Писателят рисува широкото движение на народните маси. Кондарев участва в него. Той проверява себе си, поставя на решително изпитание и на анализ възгледите си. Някъде дълбоко в душата му се таи неверие в нравствените сили на народа. И поради това му се струва, че не е нужно народът да познава тактиката на борбата, само ръководителите трябва да я владеят, водещи след себе си масите. Авторът разкрива опасността от трагическите последици за революционното движение в случай че ръководящата личност се постави над народа, а всъщност тя се откъсва от него. В изображението на тези черти в характера на Кондарев се чувствава откликът и от неотдавнашни явления в нашата съвременност, когато се извършиха нарушения на ленинските принципи в обществения живот. Горчивият опит от тези години, анализът, който направи КПСС и БКП на този период, безсъмнение способствува по-ясно да се видят чертите на комуниста с ленинска закалка.

Образът на Кондарев вълнува поради това, че героят преживява драматически своите заблуждения, честно се отказва от тях. Ние виждаме как той се сродява с участниците във въстането и все повече се убеждава, че те са изпълнени с вяра в своите сили, дори ако въстанието бъде потушено. Слушайки мъдрите пословици на селянина Радковски: „Крушата не пада всякога от едно подрусване“, „И хамбарът ще изгори, но и мишките с него. . .“ Кондарев, разбира, че на тези хора им я ясен смисълът на въстанието, „те приемаха съвсем просто кръвта и мъките и знаеха, че иначе не може да бъде. . . а той се поставяше над тях с някакви висши намерения, които те божем не познавах!“ Сега той е повярвал в нравствените сили на народните маси, хуманизмът и революцията се съединяват в съзнанието му в неразривно цяло.

Кондарев наказва в себе си интелигентския индивидуализъм, той чувствава истинската сила на революционера в пълното сливане с народа: „Сякаш пред очите ми падна превръзка. Празното пространство се изпълваше, всичко бе на път да се намести отново и изясни. Моралните устои, които ту беше отричал, ту отново търсил, равновесието, за което бе жадувал, е било край него, сред тия прости хора, в чиито души никога не бе липсвало. То ги правеше силни, търпеливи и мъдри, както самият живот. . .“

Всъщност това е завършване образа на Кондарев. В края на романа авторът пише, че ако неговият герой трябва да продължи делото „как би го подел сега, с колко опит и такт, без лутаници и грешки!“

Кондарев е арестуван. Той е изправен пред неминуема гибел. Но и в последния разговор с него Христатиев е морално потиснат от непреодолимата му вяра, от силата на духа. Той отива към смъртта така, както са отивали много безименни герои от въстанието.

*

В романа „Иван Кондарев.“ сравнително най-пълно се проявяват съществените промени в творческия метод и стил на писателя след 1944 г. Широкият обхват на действителността в нейните исторически закономерности, изображението на всички социални слоеве на българското общество от началото на 20-те години и създаването на картините от революционното движение на масите — всичко това свършено естествено доведе до жанра на епопеята, до многоплановост и многосюжетност на произведението. Много характерно за романа е сближаването на различни стилообразуващи форми. Емилиян Станев се опира на богатия опит на реализма от миналото и същевременно е близък до художниците на XX век с тяхната склонност към интелектуализъм. Революционният мироглед на писателя му позволява да се добере до най-дълбоката същност на нещата. В романа се виждат два изобразителни плана. В единия случай — предметно-аналитическо изображение, пристрастие към детайлите, към пластиката, към разкриване на индивидуалната психология; в другия — стремеж към философски обобщения, към постигане историческия смисъл на събитията. Набелязва се тенденция към синтез на двата плана. И макар че този синтез не навсякъде е постигнат, в него е заложена една от важните новаторски особености на романа.

Повествованието, подобно на пълноводна река, те хваща в своето течение и те увлича със съдбата на героите, всеки от които е ярка индивидуалност. Наистина на едно или друго място движещата се картина на събитията сякаш се прекъсва, действието досадно се затормозява или с излишна описателност, или с твърде дълги философски разсъждения. Но това с отделни места. Българската общественост с право оцени този роман като едно от най-крупните произведения на съвременната литература.